

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्द्धवार्षिक

भाषा
साहित्य
लोकसाहित्य
संस्कृति
सामाजिक शास्त्र
सङ्गीत
नाट्य
कला
कौशल

१००

नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्द्धवार्षिक

(वर्ष १ : अङ्क १, कार्तिक, २०२७, त्रैमासिक)

सम्पादक : रत्नध्वज जोशी

पूर्णाङ्क : १००

कार्तिक - चैत्र २०६१/वर्ष ३५

प्रधानसम्पादक

रत्नाकर देवकोटा

सम्पादकमण्डल

जगमान गुरूङ
जीवेन्द्रदेव गिरी

कार्यकारी सम्पादक

कुमारधर शर्मा 'ज्ञानी'

नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान

यस अङ्कमा

१. अग्नि सूवेदीको उत्तर आधुनिक नाटक :
संगालाको आकाश	- डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	१
२. श्री ५ ज्ञानेन्द्र तथा नेपाली विभूषणको परम्परा	- चित्तरञ्जन नेपाली	१०
३. विराटनगरको समीक्षारमक पहिचान	- ज्ञानमणि नेपाल	१८
४. धिमाली भागामा संस्कृत शब्दहरूको आगमन	- डा. टीकाराम पन्थी	३४
५. तत्त्वम शब्दको तदभवर्गमा तुलना	- डा. तुलसी गहुराई	४०
६. हज्जाम पाण्डुलिपि (लिम्बु)मा लिप्युच्चारिका
लोकदेवी एवं लोकदेवता	- बैरागी काटौला	५२
७. नेपालको भाषिकस्थिति	- प्रा. डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव
- भीमनारायण रेग्मी	७२
८. मैथिली लोककला : अरिपन	- डा. रामश्याम राकेश	९६
९. मिथिलाको प्राचीन इतिहास	- डा. रामनिवास पाण्डेय	११३
१०. नेपाल राजकीय प्रजाप्रतिष्ठानबाट प्रकाशित
'प्रजा'का विभिन्न समयका सम्पादक/प्रधानसम्पादक
एवं प्रकाशनको स्वरूप	- सम्पादकमण्डल	१२८
११. प्रजाका १०० अङ्कमा प्रकाशित लेख-निबन्ध एवं
कविताका लेखकहरूको नामको वर्णानुक्रमानुसारको सूची	- भाउपन्थी	१२९
१२. "प्रजा" शब्द चारे विभिन्न अर्थ र विचार	- रत्नाकर देवकोटा	१५०

नेपालको भाषिकस्थिति*

- प्रा. डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव¹
भीमनारायण रेग्मी²

१. पृष्ठभूमि

नेपाल भाषिक र सांस्कृतिक विविधता भएको मुलुक हो । २०५८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा ९२ भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छन् । त्यसबाहेक थुप्रै भाषाहरूलाई प्रमाणको अभावमा 'अज्ञात' (Unknown) शीर्षकभित्र राखिएको छ । भौगोलिक आकारका तुलनामा यति ठूलो भाषिक विविधता महत्त्वपूर्ण कुरा हो । अज्ञात शीर्षकभित्र राखिएका भाषाहरूको क्षेत्रगत अध्ययन-विश्लेषणबाट तिनको पहिचान हुँदै जाँदा यो सङ्ख्या अझ बढ्न सक्ने देखिन्छ । यसबाट विश्वको भाषिक मानचित्रमा नेपालको विशिष्ट स्थान रहेको छ र नेपाल भाषावैज्ञानिक अध्ययनका लागि आकर्षक क्षेत्र बन्न पुगेको छ ।

देशको भाषिक स्थितिको अध्ययन-विश्लेषण गरिनु भाषावैज्ञानिक अध्ययन र भाषा योजनाका लागि महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । भाषा सामाजिक संरचनाको एउटा महत्त्वपूर्ण सूचक भएकाले भाषाको अध्ययन-विश्लेषणले मुलुकको सामाजिक संरचनाको अध्ययन गर्न पनि मद्दत गर्छ ।

नेपालमा विक्रम संवत् १९६८ मा पहिलो जनगणना भएको थियो । त्यस जनगणनामा भाषालाई समावेश गरिएको थिएन । २००९/११ को जनगणना नेपालको पहिलो आधुनिक जनगणना हो । यस जनगणनादेखि भाषालाई नियमित रूपमा समावेश

* यो लेख मूलतः राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोगको प्रतिवेदन (२०५४), राष्ट्रिय जनगणना (२०५८) र यादव (२००३इ.) मा आधारित छ ।

¹ प्रा. डा. यादव त्रि.वि.अन्तर्गत भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागका प्रमुख तथा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका आजीवन सदस्य हुनुहुन्छ ।

² श्री रेग्मी त्रि.वि.अन्तर्गत भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग तथा नेपाली केन्द्रीय विभागमा शिक्षकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

गरिएको छ । विभिन्न जनगणनामा नेपालमा भाषाको सङ्ख्या फरकफरक देखिएको छ । यीमध्ये २०५८ को जनगणनामा सबैभन्दा धेरै ९२ भाषा देखिएका छन् ।

नेपालमा धेरैजसो फरकफरक मातृभाषा भएका व्यक्तिहरू एकै ठाउँमा बसेको स्थिति पाइन्छ । सहरी क्षेत्रमा यो स्थिति अझ बढी छ । यस्तो अवस्थामा फरक मातृभाषीबीच आर्थिक-सामाजिक र अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्धका विविध क्षेत्रमा सञ्चार र अन्तर्क्रियाको आवश्यकता पर्नु स्वाभाविकै छ । यस्तो अवस्थामा तिनीहरूबीच सम्पर्कका लागि एउटा सम्पर्क भाषा (Lingua Franca) को आवश्यकता पर्दछ । यस्तो सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपालीबाहेकका मातृभाषीहरूले मूलतः नेपालीको प्रयोग गर्छन् भने तराई क्षेत्रमा शिक्षित व्यक्तिहरू हिन्दीको प्रयोग गर्छन् । अरू भाषाहरूको प्रयोग पनि दोस्रो भाषाका रूपमा भएको पाइएको छ ।

शिक्षा, प्रशासन, सञ्चार आदि क्षेत्रमा नेपालीको प्रयोगका कारणले पनि नेपालीबाहेकका मातृभाषीहरूले नेपाली सिक्नुपर्ने हुन्छ । यसको परिणामस्वरूप नेपाली समाजमा दुई भाषाको प्रयोग हुने स्थिति द्विभाषिकता र दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग हुने स्थिति बहुभाषिकता देखिन्छ । द्विभाषिकता/बहुभाषिकताको यस्तो स्थितिबाट राष्ट्रभाषा नेपालीतिर क्रमिक रूपमा भाषिक प्रसरण (Language Shift) भई धेरै मातृभाषाहरू लोप भएका र कतिपय लोपोन्मुख (Endangered) अवस्थामा पुगेका पाइन्छ । भाषा-लोपबाट भाषिक विविधतामा कमी आउँछ ।

द्विभाषिकता/बहुभाषिकताको उपर्युक्त स्थितिबाट हरेक नेपालीले मातृभाषाका रूपमा एउटा भाषा अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्ने र दोस्रो भाषाका रूपमा अर्को एउटा वा एकभन्दा बढी भाषा ऐच्छिक रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको स्थिति देखिन्छ । मातृभाषा व्यक्तिले बोल्न सुरु गर्दा पहिलो भाषाका रूपमा परिवारभित्रबाटै प्राप्त गरेको भाषा हो । नेपालका बहिरा व्यक्तिहरूको मातृभाषा नेपाली साङ्केतिक भाषा हो । हस्तसङ्केत र हाउभाउबाट निर्मित सङ्केतहरूले बनेको यो भाषा भने प्रयोक्ताले परिवारभित्रबाट सिकेको नहुन पनि सक्छ । तर, यो उसले सञ्चारका लागि पहिलो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्छ । दोस्रो भाषा छिमेकीहरूसँग प्रयोग गर्न सिकिएको मातृभाषाबाहेकको अर्को भाषा हो । उदाहरणका लागि नेवारको वक्ताले तामाङको वक्तासँग बोल्दा प्रयोग गर्ने नेपाली र मैथिलीको वक्ताले अवधिको वक्तासँग बोल्दा प्रयोग गर्ने हिन्दी दोस्रो भाषा हुन् ।

व्यक्तिले दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग पनि गर्न सक्छ, जस्तै - नेवारको वक्ताले नेपालीबाहेक स्कुलमा अङ्ग्रेजी र पसलमा हिन्दीको पनि प्रयोग गर्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा बहुभाषिकताको स्थिति देखिन्छ । जनगणना २०५८ मा यस्तो भाषिक स्थितिबारे भने कुनै सूचना उपलब्ध छैन । यसको कारण जनगणना २०५८ को प्रश्नावलीमा मातृभाषा र दोस्रो भाषाका लागि मात्र प्रश्न राखिनु र दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोगसम्बन्धी प्रश्न समावेश नगरिनु हो ।

जनगणना २०५८ को प्रतिवेदनमा केही भाषाहरूलाई 'अज्ञात' शीर्षकअन्तर्गत राखिएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रमै गई विस्तृत अध्ययन नगरेसम्म यही भाषा हो भन्ने निश्चित गर्न नसकिएका भाषाहरूलाई यसो गरिएको हो ।

यस लेखमा मूलतः नेपालका मातृभाषाहरू र दोस्रो भाषाका सन्दर्भमा नेपालको भाषिक स्थितिबारे चर्चा गरिएको छ । विषयलाई सरल र व्यवस्थित बनाउन त्यसलाई विभिन्न शीर्षकहरू - क्रमशः मातृभाषाहरू; दोस्रो भाषा; अन्य भाषा; भाषिक प्रयोग, नीति र लोपोन्मुखता; र निष्कर्ष - मा विभाजित गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. मातृभाषाहरू

नेपालको जनगणना २०५८ अनुसार नेपालमा ९२ मातृभाषाहरू छन् । यहाँ तिनको पहिचान, नामकरण, पारिवारिक सम्बन्ध, वितरण, लेखनप्रणाली र जातीयताबारे क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

२.१ पहिचान

नेपालका मातृभाषाहरूको पहिचान वा निर्धारणको प्रयास विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्ति र संस्थाबाट हुँदै आएको छ । जनगणनाहरूमा चाहिँ २००९/११ देखि हरेक जनगणनामा भाषिक स्थितिलाई समावेश गरिएको छ । उक्त जनगणनाहरूमा मातृभाषाहरूको सङ्ख्या भने फरकफरक रहेको छ । तिनमा 'अन्य' (Other), 'अज्ञात' र 'उल्लेख नभएको' (Not Stated) भनिएकालाई छाडेर भाषाहरूको सङ्ख्या ४४ (२००९/११), ३६ (२०१८), १७ (२०२८), १८ (२०३८), ३२ (२०४८) र ९२ (२०५८) रहेको छ (गुरुङ, २००२:३७) । २०५८ को जनगणनामा १,६८,३४० वक्ताहरू - कुल जनसङ्ख्याको ०.७४% - ले बोल्ने केही भाषाहरू 'अज्ञात' शीर्षकभित्र परेका छन् । जनगणना २०५८ मा देखिएका भाषाहरूलाई तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १ : मातृभाषाका आधारमा जनसङ्ख्या (२०५८)

क्र.सं.	मातृभाषा	सङ्ख्या	%	सञ्चित %
१	नेपाली	११०५३२५५	४८.६१	४८.६१
२	मैथिली	२७९७५८२	१२.३०	६०.९२
३	भोजपुरी	१७१२५३६	७.५३	६८.४५
४	थारू (डगौरा/राना)	१३३१५४६	५.८६	७४.३१
५	तामाङ	११७९१४५	५.१९	७९.४९
६	नेवार	८२५४५८	३.६३	८३.१२
७	मगर	७७०११६	३.३९	८६.५१
८	अवधी	५६०७४४	२.४७	८८.९८
९	बान्तवा	३७१०५६	१.६३	९०.६१
१०	गुरुङ	३३८९२५	१.४९	९२.१०
११	लिम्बू	३३३६३३	१.४७	९३.५७
१२	बज्जिका	२३७९४७	१.०५	९४.६१
१३	उर्दू	१७४८४०	०.७७	९५.३८
१४	राजवंसी	१२९८२९	०.५७	९५.९५
१५	शोर्पा	१२९७७१	०.५७	९६.५२
१६	हिन्दी	१०५७६५	०.४७	९६.९९
१७	चाम्लिङ	४४०९३	०.१९	९७.१८
१८	सन्थाली	४०२६०	०.१८	९७.३६
१९	चेपाङ	३६८०७	०.१६	९७.५२
२०	दनुवार	३१८४९	०.१४	९७.६६

२१	भाँगड/धाँगड	२८६१५	०.१३	९७.७९
२२	सुनुवार	२६६११	०.१२	९७.९०
२३	वाङ्ला	२३६०२	०.१०	९८.०१
२४	मारवाडी (राजस्थानी)	२२६३७	०.१०	९८.११
२५	माभी	२१८४१	०.१०	९८.२०
२६	थामी	१८९९१	०.०८	९८.२९
२७	कुलुङ	१८६८६	०.०८	९८.३७
२८	धिमाल	१७३०८	०.०८	९८.४५
२९	अङ्गिका	१५८९२	०.०७	९८.५२
३०	याक्खा	१४६४८	०.०६	९८.५८
३१	थुलुङ	१४०३४	०.०६	९८.६४
३२	साङपाङ	१०८१०	०.०५	९८.६९
३३	भुजेल/खवास	१०७३३	०.०५	९८.७४
३४	दराइ	१०२१०	०.०४	९८.७८
३५	खालिङ	९२८८	०.०४	९८.८२
३६	कुमाल	६५३३	०.०३	९८.८५
३७	थकाली	६४४१	०.०३	९८.८८
३८	छन्त्याल/छन्तेल	५९१२	०.०३	९८.९०
३९	नेपाली साङ्केतिक भाषा	५७४३	०.०३	९८.९३
४०	तिब्बती	५२७७	०.०२	९८.९५
४१	दुमी	५२७१	०.०२	९८.९८
४२	जिरेल	४९१९	०.०२	९९.००
४३	वाम्बुले/उम्बुले	४४७१	०.०२	९९.०२
४४	पुमा	४३१०	०.०२	९९.०४
४५	हयोल्मो	३९८६	०.०२	९९.०५
४६	नाछिरिङ	३५५३	०.०२	९९.०७
४७	दुरा	३३९७	०.०१	९९.०८
४८	मेचे	३३०१	०.०१	९९.१०
४९	पहरी	२९९५	०.०१	९९.११
५०	लेप्चा/लाप्चे	२८२६	०.०१	९९.१३
५१	बोटे	२८२३	०.०१	९९.१४
५२	बाहिङ	२७६५	०.०१	९९.१५
५३	कोइ/कोयु	२६४१	०.०१	९९.१६
५४	राजी	२४१३	०.०१	९९.१७
५५	हायु	१७४३	०.०१	९९.१८
५६	ब्याँसी	१७३४	०.०१	९९.१९
५७	याम्फु/याम्फे	१७२२	०.०१	९९.१९
५८	घले	१६४९	०.०१	९९.२०

५९	खडिया	१५७५	०.०१	९९.२१
६०	छिल्लिड	१३१४	०.०१	९९.२१
६१	लोहोरुड	१२०७	०.०१	९९.२२
६२	पन्जाबी	११६५	०.०१	९९.२३
६३	चिनियाँ	११०१	०.००	९९.२३
६४	अङ्ग्रेजी	१०३७	०.००	९९.२३
६५	मेवाहाड	९०४	०.००	९९.२४
६६	संस्कृत	८२३	०.००	९९.२४
६७	काइके	७९४	०.००	९९.२५
६८	राउटे	५१८	०.००	९९.२५
६९	किसान	४८९	०.००	९९.२५
७०	चुरौटी	४०८	०.००	९९.२५
७१	बराम/भ्रामु	३४२	०.००	९९.२५
७२	तिलुड	३२०	०.००	९९.२५
७३	जेरोड/जेरुड	२७१	०.००	९९.२६
७४	दुडमाली	२२१	०.००	९९.२६
७५	उडिया	१५९	०.००	९९.२६
७६	लिङ्खिम	९७	०.००	९९.२६
७७	कुसुन्डा	८७	०.००	९९.२६
७८	सिन्धी	७२	०.००	९९.२६
७९	कोचे	५४	०.००	९९.२६
८०	हरियान्ची	३३	०.००	९९.२६
८१	मगही	३०	०.००	९९.२६
८२	साम	२३	०.००	९९.२६
८३	कुरमाली	१३	०.००	९९.२६
८४	कागते	१०	०.००	९९.२६
८५	जोङ्खा	९	०.००	९९.२६
८६	कृकी	९	०.००	९९.२६
८७	छिन्ताड	८	०.००	९९.२६
८८	मिजो	८	०.००	९९.२६
८९	नागामी	६	०.००	९९.२६
९०	ल्होमी	४	०.००	९९.२६
९१	आसामी	३	०.००	९९.२६
९२	सघानी	२	०.००	९९.२६
अज्ञात भाषाहरू		१६८३४०	०.७४	१००.००
कुल		२२७३६९३४	१००.००	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना (२०५८)

जनगणना २०५८ मा मात्र देखिएका नयाँ भाषाहरूमा केही पूरै नयाँ भाषाहरू र केही पहिले राईकिराँती शीर्षकभित्र समेटिएका भाषाहरू छन् । तिनलाई क्रमशः तालिका २ र ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

जनगणना २०५८ मा थपिएका नयाँ भाषाहरूमध्ये कतिपय भाषाहरू नेपालमा जातीय र भाषिक पहिचानका लागि देखिएको जागरणका कारण स्वतन्त्र भाषिक-सांस्कृतिक पहिचानका रूपमा देखा परेका हुन् । यिनमा छन्त्याल, मेचे, राउटे, बराम, कोचे आदि छन् । अरू कतिपय भाषाहरू अर्को भाषाको भाषिका ठानिएकामा स्वतन्त्र भाषाका रूपमा देखा परेका हुन् । बज्जिका र अङ्गिका पहिले क्रमशः भोजपुरी र मैथिलीका भाषिका ठानिन्थे । बहिराहरूमा जातीय विविधता भए पनि तिनमा भाषिक-सांस्कृतिक समानता रहेको हुन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषालाई पनि यस जनगणनामा पहिलोचोटि समावेश गरिएको छ (हेर्नु : तालिका २) ।

तालिका २ : जनगणना २०५८ मा थपिएका भाषाहरू

मातृभाषा	वक्ता	%
बज्जिका	२३७९४७	१.०५
अङ्गिका	१५८९२	०.०७
छन्त्याल	५९१२	०.०३
नेपाली साङ्केतिक भाषा	५७४३	०.०३
मेचे	३३०१	०.०१
लेप्चा	२८२६	०.०१
खडिया	१५७५	०
संस्कृत	८२३	०
राउटे	५१८	०
किसान	४८९	०
बराम	३४२	०
कुसुन्डा	८७	०
सिन्धी	७२	०
कोचे	५२	०
हरियान्ची	३३	०
मगही	३०	०
कुरमाली	१३	०
जोङ्खा	९	०
कूकी	९	०
मिजो	८	०
नागामी	६	०
आसामी	३	०
सधानी	२	०

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना (२०५८)

यसअधिका जनगणनाहरूमा राईकिराँती भनेर एकै ठाउँ राखिएका भाषाहरूलाई जनगणना २०५८ मा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ । ती भाषाहरू तालिका ३ अनुसार छन् ।

तालिका ३ : जनगणना २०५८ मा राई भाषाहरू

मातृभाषा	वक्ता	%
वान्तवा	३७१०५६	१.६३
चाम्लिङ	४४०९३	०.१९
सुनुवार	२६६११	०.१२
कुलुङ	१८६८६	०.०८
याक्खा	१४६४८	०.०६
थुलुङ	१४०३४	०.०६
साङ्पाङ	१०८१०	०.०५
खालिङ	९२८८	०.०४
दुमी	५२७१	०.०२
उम्बुले	४४७१	०.०२
पुमा	४३१०	०.०२
नाछिरिङ	३५५३	०.०२
बाहिङ	२७६५	०.०१
कोयु/कोइ	२६४१	०.०१
याम्फु	१७२२	०.०१
छिलिङ	१३१४	०.०१
लोहोरुङ	१२०७	०.०१
मेवाहाङ	९०४	०
तिलुङ	३१०	०
जेरोङ	२७१	०
दुङ्माली	२२१	०
लिङ्खिम	९७	०
साम	२३	०
छिन्ताङ	८	०

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना (२०५८)

यस जनगणनामा बेलहारे र आठपरे जस्ता यसअघि नै पहिचान र अभिलेखन भइसकेका राई भाषाहरू समावेश छैनन् । यस्तै खाम भाषा पनि थपिएका भाषाहरूमा परेको छैन ।

२.२ नामकरण

नेपालका भाषाहरूको नामकरण विभिन्न आधारमा भएको छ । तीमध्ये स्थाननाम र जातिनाम मुख्य देखिन्छन् भने अरू पनि केही आधारहरूमा भाषाको नामकरण भएको छ । तिनलाई यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

ठाउँ वा राष्ट्रका नामबाट नामकरण गरिएका नेपालका भाषाहरू नेपाली (<नेपाल), मैथिली (<मिथिला), भोजपुरी (<भोजपुर), अवधी (<अवध), बज्जिका (<ब्रज), हिन्दी (<हिन्दुस्तान), सन्थाली (<सन्थाल), बाङ्ला (<बङ्गाल), मारवाडी (<मारवाड)/राजस्थानी (<राजस्थान), अङ्गिका (<अङ्ग), थकाली (<थाकखोला), तिब्बती (<तिब्बत), जिरेल (<जिरी), ह्योल्मो (<हेलम्बु), मेचे (<मेची), पन्जाबी (<पन्जाब), चिनियाँ (<चिन), उडिया (<उडिसा), सिन्धी (<सिन्ध), हरियान्ची (<हरियाणा), मगही (<मगध) हुन् । यीमध्ये थकाली र जिरेल जातिको पनि नाम हो ।

जातिका नामबाट नामकरण गरिएका नेपालका भाषाहरूमा थारू, तामाङ, नेवार, मगर, बान्तवा, गुरुङ, लिम्बू, राजवंसी, शेर्पा, चाम्लिङ, चेपाङ, दनुवार, भाँगाङ/धाँगाङ, सुनुवार, माभी, थामी, कुलुङ, धिमाल, याक्खा, थुलुङ, साङपाङ, भुजेल/खवास, दराङ, खालिङ, कुमाल, छन्त्याल/छन्तेल, दुमी, वाम्बुले/उम्बुले, पुमा, नाछिरिङ, दुरा, पहरी, लेप्चा/लाप्चे, बोटे, बाहिङ, कोइ/कोयु, हायु, ब्याँसी, याम्फु/याम्फे, घले, खडिया, छिलिङ, लोहोरुङ, मेवाहाङ, काइके, राउटे, किसान, बराम/भ्रामु, तिलुङ, जेरोङ/जेरुङ, दुङ्माली, लिङ्खिम, कुसुन्डा, कोचे, साम, कागते, कुकी, मिजो, नागामी, ल्होमी, आसामी, सधानी पर्दछन् । यीमध्ये केहीबाट स्थाननाम बनेका पाइन्छन्, जस्तै : मगराँत (<मगर), लिम्बुवान (<लिम्बू), दुराडाँडा (<दुरा) आदि । सुनुवार शब्द सुनकोसी नदीसँग सम्बन्धित भएकाले यो जातिनाम नै स्थाननाममा आधारित देखिन्छ । कुमाल जातिनाम पेसासँग सम्बन्धित छ । यस शब्दको व्युत्पत्ति संस्कृतको 'कुम्भकार' (माटाका भाँडा बनाउने) शब्दबाट भएको हो ।

चुरा बेच्ने परम्परागत पेसा भएका मानिसलाई चुरेटा वा चुरौटी भनिन्छ । यसैले यो भाषानाम पेसासँग सम्बन्धित छ । यो नाम अरूले दिएको नाम हो । यसका वक्ताहरू भने यसलाई 'मियाँ भाषा' वा 'मुस्लिम भाषा' भन्न रुचाउँछन् र चुरौटी भाषा भनेको मन पराउँदैनन् ।

संस्कृत शब्दको अर्थ 'संस्कार गरिएको' भन्ने हुन्छ । आधुनिक सन्दर्भमा भाषाको स्तरीकरण नै संस्कार हो । यसैले यसको सम्बन्ध भाषाको संरचनागत योजना (corpus planning) सँग छ । उर्दू, तिब्बती र संस्कृत क्रमशः इस्लाम, हिन्दु र बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित भाषाहरू हुन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषा यसमा प्रयोग हुने सङ्केतहरूका आधारमा राखिएको नाम हो ।

उपर्युक्त नामकरणलाई हेर्दा भारोपेली परिवारका अधिकांश भाषाहरूको नाम स्थाननाममा आधारित छ । तिनमा पनि अधिकांश स्थान बुझाउने व्यक्तिवाचक नाममा नेपाली भाषाको स्थानवाची विशेषण बनाउने प्रत्यय -ई जोडिएर बनेका छन् ।

भोटवर्मेली परिवारका भाषाहरू भने अधिकांश जातिनामका आधारमा रहेका छन् ।

तालिका ४ : मातृभाषाका आधारमा जनसङ्ख्याको वितरण (२००९/११-२०५८)

मातृभाषा	जनसङ्ख्या											
	२००९/११	%	२०१८	%	२०२८	%	२०३८	%	२०४८	%	२०५८	%
क. भारोपेली	६३६१०३७	७७.२४	७४६१२२९	७९.२६	९०७२३९४	७८.५१	१२४३१४०८	८२.७५	१४७२५००४	७९.६३	१८०१४६१८	७९.२४
१. नेपाली	४०१३५६७	४८.७४	४७९६५२८	५०.९६	६०६०७५८	५२.४५	८७६७३६१	५८.३६	९३०२८८०	५०.३१	११०५३२५५	४८.६१
२. मैथिली	१०२४७८०	१२.४४	११३०४०२	१२.०१	१३२७२४२	११.४९	१६६८३०९	११.११	२१९१९००	११.८५	२७९७५८२	१२.३०
३. भोजपुरी	४७७२८१	५.८०	५७७३५७	६.१३	८०६४८०	६.९८	११४२८०५	७.६१	१३७९७१७	७.४६	१७१२५३६	७.५३
४. थारू	३५९५९४	४.३७	४०६९०७	४.३२	४९५८८१	४.२९	५४५६८५	३.६३	९९३३८८	५.३७	१३३१५४६	५.८६
५. अवधी	३२८४०८	३.९९	४७७०९०	५.०७	३१६९५०	२.७४	२३४३४३	१.५६	३७४६३५	२.०३	५६०७४४	२.४७
६. राजवंसी	३५५४३	०.४३	५५८०३	०.५९	५५१२४	०.४८	५९३८३	०.४०	८५५५८	०.४६	१२९८२९	०.५७
७. हिन्दी	८०१८१	०.९७	२८६७	०.०३	-	-	-	-	१७०९९७	०.९२	१०५७६५	०.४७
८. उर्दू	३२५४५	०.४०	२६५०	०.०३	-	-	-	-	२०२२०८	१.०९	१७४८४०	०.७७
९. दनुवार	९१३८	०.११	११६२५	०.१२	९९५९	०.०९	१३५२२	०.०९	२३७२१	०.१३	३१८४९	०.१४
ख. चिन-तिब्बती	१७८६१९९	२०.९७	१८०१४५८	१९.१४	१९७२६७६	१७.०७	१७९८४२२	११.९७	३०७४९७७	१६.६३	४१५२१४६	१८.२६
१०. तमाङ	४९४७४५	६.०१	५२८८१२	५.६२	५५५०५६	४.८०	५२२४१६	३.४८	९०४४५६	४.८९	११७९१४५	५.१९
११. नेवार	३८३१८४	४.६५	३७७७२१	४.०१	४५४९७९	३.९४	४४८७४६	२.९९	६९०००७	३.७३	८२५४५८	३.६३

१२. मगर	२३७७८०	३.३२	२५४६७५	२.७१	२८८३८३	२.५०	२१२६८१	१.४२	४३०२६४	२.३०	७७०११६	३.३९
१३. राईकिराँत	२३६०४९	२.८७	२३९७४५	२.५५	२३२२६४	२.०१	२२१३५३	१.४७	४३९३१२	२.३८	-	-
१४. गुरुङ	१६२१९२	१.९७	१५७७७८	१.६८	१७१६०९	१.४९	१७४४६४	१.१६	२२७९१८	१.२३	३३८९२५	१.४९
१५. लिम्बु	१४५५११	१.७७	१३८७०५	१.४७	१७०७८९	१.४८	१२९२३४	०.८६	२५४०८८	१.३७	३३३६३३	१.४७
१६. भोटे शेर्पा	७०१३२	०.८५	८४२२९	०.८९	७९२१८	०.६९	७३५८९	०.४९	१२१८१९	०.६६	१२९७७१	०.५७
१७. सुनुवार	१७२९९	०.२१	१३३६२	०.१४	२०३८०	०.१८	१०६५०	०.०७	-	-	२६६११	०.१२
१८. थकाली	३३०७	०.०४	६४३२	०.०७	-	-	५२८९	०.०४	७११३	०.०४	६४४१	०.०३
ग. आग्नेसियाली	१६७५१	०.२०	२९४८५	०.३१	२३८५३	०.२१	२८२०८	०.१९	३३३३२	०.१८	४०२६०	०.२०
१९. सतार	१६७५१	०.२०	१८८४०	०.२०	२०६६०	०.१८	२२४०३	०.१५	२५३०२	०.१४	-	-
२०. सन्थाली	-	-	१०६४५	०.११	३१९३	०.०३	५८०४	०.०४	८०३०	०.०४	४०२६०	०.१८
घ. द्रबिडेली	-	-	-	-	-	-	-	-	१५१७५	०.१०	२८६१५	०.१०
ड. अन्य	७०३४०	०.८५	११४३९२	१.२२	४८७०६०	४.२१	७६४८०२	५.०९	६४८६२७	३.५१	२८६१५	०.१३
च. उल्लेख नभएको	७५२	०.०१	६४३२	०.०७	-	-	-	-	९१५७	०.०५	५०३२९५	२.२०
कुल	८२३५०७९	१००.००	९४१२९९६	१००.००	११५५५९८३	१००.००	१५०२२८३९	१००.००	१८३९१०९७	१००.००	२२७३८९३४	१००.००

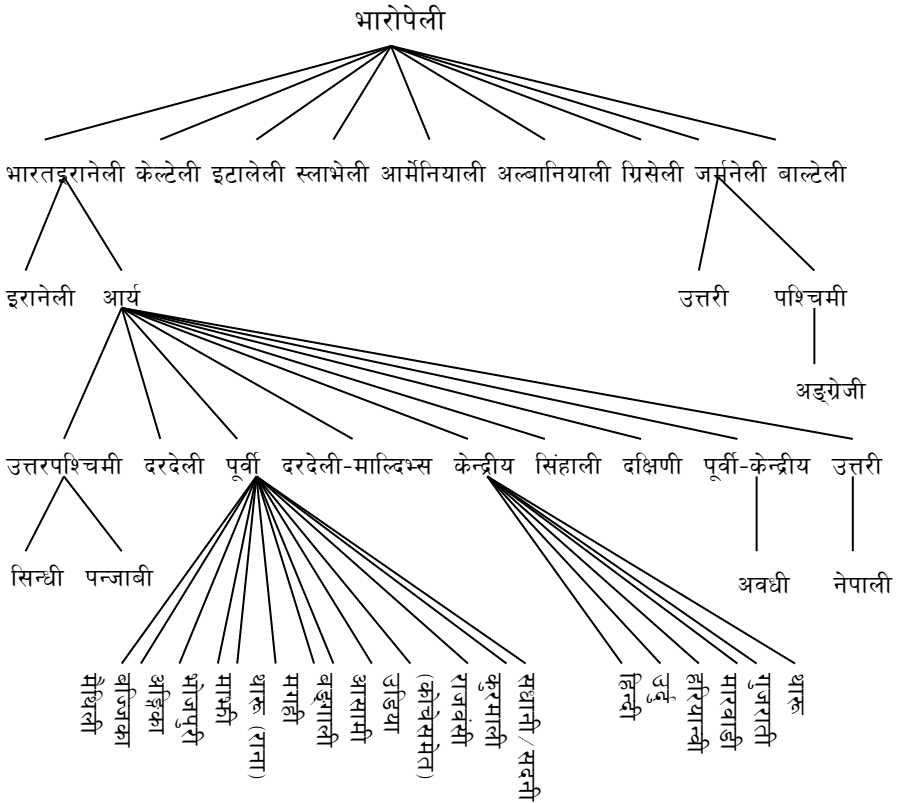
२.३ पारिवारिक सम्बन्ध

कुसुन्डा र नेपाली साङ्केतिक भाषालाई छाडेर जनगणना २०५८ मा प्रष्टसँग उल्लेख भएका नेपालका भाषाहरू चार भाषापरिवारसँग सम्बन्धित छन् - भारोपेली, चिन-तिब्बती, आग्नेसियाली र द्राविडेली । कुसुन्डालाई एउटा एकल भाषा (language isolate) मानिन्छ । ग्राइम्स (२००२) ले यस भाषालाई चिन-तिब्बती परिवारमा रूपमा राखेको पाइन्छ । यसो गर्नु उपयुक्त देखिँदैन । हाल कुसुन्डा भारत-प्रशान्त क्षेत्रीय (Indo-Pacific) भाषा हो भन्ने अवधारणा प्रकाशमा आएको छ । साङ्केतिक भाषाको भने बोली भाषासँग कुनै किसिमको पारिवारिक साइनो हुँदैन । यिनीहरूको साङ्केतिक भाषासँग नै पारिवारिक नाता हुन्छ । यसैले नेपाली साङ्केतिक भाषाको पनि यी भाषापरिवारसँग कुनै सम्बन्ध छैन ।

नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरूमा भारतीय आर्यभाषाहरू छन् । नेपालमा यी भाषाहरूका वक्ताको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै अर्थात् करिब ८०% छ । नेपालका जनगणनाहरूमा यस परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या प्रतिशतमा क्रमशः ७७.२४ (२००९-११), ७९.२६ (२०१८), ७८.५१ (२०२८), ८२.७५ (२०३८), ७९.६३ (२०४८) र ७९.२४ (२०५८) रहेको छ (हेर्नु : तालिका ४) ।

नेपालमा बोलिने यस परिवारका भाषाहरूलाई आरेख १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आरेख १ : भारोपेली भाषाहरू

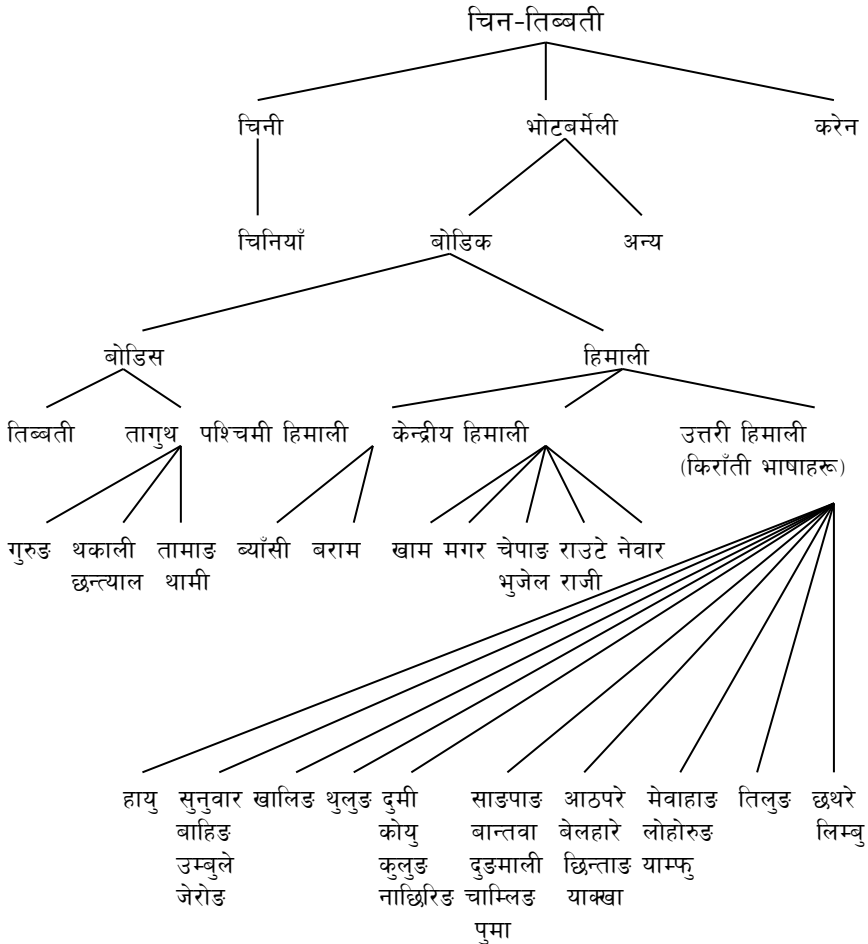

नेपालका केही भारोपेली परिवारका भाषाहरूलाई भने विस्तृत अध्ययनको अभावमा उपवर्गीकरण गर्न सकिएको छैन । तिनमा थारू, बोटे, दराइ, कुमाल, चुरौटी र दनुवार पर्दछन् ।

वक्ताको सङ्ख्याका हिसाबले नेपालको दोस्रो ठूलो भाषापरिवार चिन-तिब्बती परिवार हो । नेपालमा यस परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै अर्थात् ५७ छ । यस भाषापरिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या नेपालका जनगणनाहरूमा प्रतिशतमा क्रमशः २०.९७ (२००९/११), १९.१४ (२०१८), १७.०७ (२०२८), ११.९७ (२०३८), १६.६३ (२०४८) र १८.२६ (२०५८) रहेको छ ।

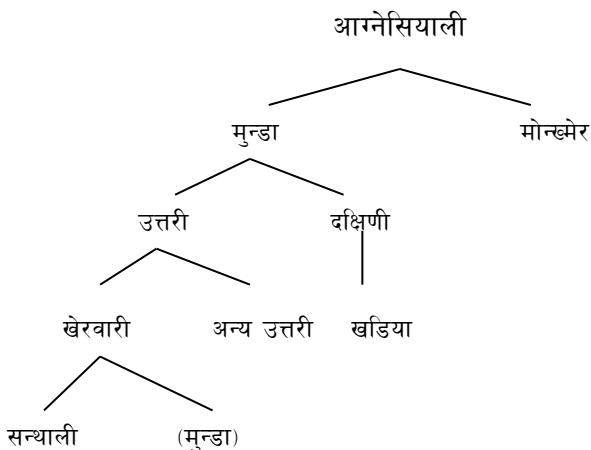
नेपालमा बोलिने यस परिवारका भाषाहरूलाई आरेख २ मा उपवर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । आरेखमा बोडिसअन्तर्गतको 'तागुथ' तामाङ-गुरुङ-थकाली समूहको संक्षेप हो ।

आरेख २ : चिन-तिब्बती परिवारका भाषाहरू

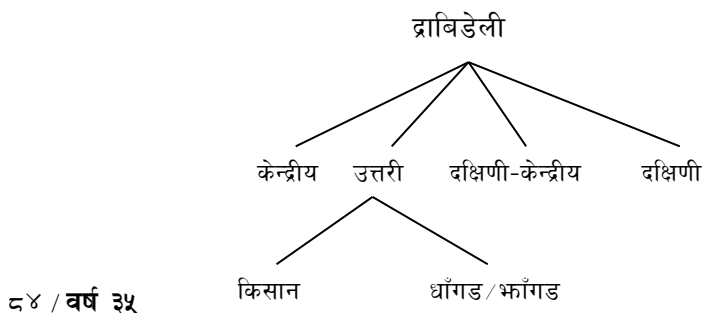
नेपालका जनगणनाहरूमा आग्नेसियाली परिवारका भाषाहरूबारे अस्पष्टता देखिन्छ । २००९/११ बाहेक २०४८ सम्मका सबै जनगणनामा यस परिवारका सतार र सन्थाली दुई भाषा देखाइएको छ । तर यी एउटै भाषाका दुई नामहरू मात्र हुन् । २०५८ को जनगणनामा भने सतार र सन्थाली दुवैलाई सन्थालीभित्र राखिएको छ । यस जनगणनामा आग्नेसियाली परिवारको खडिया भाषा पनि थपिएको छ । अब नेपालमा यस परिवारका दुई भाषा देखिएका छन् । जनगणनाहरूमा यस परिवारका वक्ताको सङ्ख्या प्रतिशतमा ०.२० (२००९/११), ०.३१ (२०१८), ०.२१ (२०२८), ०.१९ (२०३८), ०.१८ (२०४८) र ०.२० (२०५८) रहेको छ । यस परिवारका भाषाहरूलाई आरेख ३ मा देखाइएको छ ।

आरेख ३ : आग्नेसियाली परिवारका भाषाहरू

नेपालमा द्राविडेली परिवारका दुई भाषा बोलिन्छन् - भाँगड वा धाँगड र किसान । यस परिवारका वक्ताको सङ्ख्या २०४८ र २०५८ दुवै जनगणनाहरूमा ०.१० प्रतिशत रहेको छ । २०२८ र २०३८ का जनगणनाहरूमा यस परिवारका भाषाहरूको उल्लेख छैन । भाँगड वा धाँगड भाषा २००९/११ कै जनगणनादेखि समावेश भएको भए पनि किसान भाषा भने २०५८ को जनगणनामा मात्रै समावेश गरिएको हो । यस परिवारका भाषाहरूलाई आरेख ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आरेख ४ : द्राविडेली भाषाहरू

२.४ नेपालका भाषाहरूको वितरण

नेपालमा भारोपेली परिवारका भाषाका वक्ता सबभन्दा बढी छन् । जनगणनामा यसको सङ्ख्या क्रमशः ७७.१३% (२००९/११), ७९.१४% (२०१८), ७८.४२% (२०२८), ८२.६६% (२०३८), ७९.५०% (२०४८) र ७९.१% (२०५८) रहेको छ । यस तथ्याङ्कबाट नेपाली भाषाका वक्ताको सङ्ख्यामा २००९/११ देखि २०३८ सम्म सबै जनगणनामा निरन्तर वृद्धि देखिन्छ भने २०४८ र २०५८ का जनगणनामा यो सङ्ख्या घटेको छ । उता भोजपुरीलाई छाड्ने हो भने नेपालीबाहेकका भारोपेली परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या २००९/११ देखि २०३८ सम्म घटेको देखिन्छ भने २०४८ र २०५८ मा बढेको देखिन्छ । नेपाली भाषाका वक्ताको यो स्थितिको कारक पञ्चायतकालमा अवलम्बन गरिएको 'एक राष्ट्र एक भाषा'को नीति मानिन्छ । यसको ठीक विपरीत पछिल्ला दुई जनगणनामा देखिएको नेपालीको घट्दो स्थितिको कारणचाहिँ पञ्चायत व्यवस्थाको अन्त्य र भाषाप्रति देखिएको जनजागरण हो भन्न सकिन्छ । भारोपेली परिवारका भाषाहरू मुख्य रूपमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्मको पहाडी भू-भाग र तराई तथा पश्चिमको हिमाली क्षेत्रमा समेत बोलिन्छन् भने यी भाषाहरूको पातलो उपस्थिति नेपालका सबै भागमा पाइन्छ ।

नेपालमा चीन-तिब्बती परिवारका भाषाहरूका वक्ताको सङ्ख्या दोस्रो ठूलो सङ्ख्या हो । यस परिवारका भाषाको सङ्ख्या भने नेपालमा सबैभन्दा बढी ५७ रहेको छ । यस परिवारका भोट-बर्मेली शाखाका भाषाहरूमा तामाङ, नेवार, मगर, राईकिराँत, गुरुङ, लिम्बू र भोटे शेर्पा सबै जनगणनामा उल्लेख भएका भाषा हुन् । सुनुवार २०४८ को जनगणनामा देखिँदैन भने थकाली २०२८ को जनगणनामा उल्लेख छैन । २०५८ को जनगणनामा यस परिवारका भाषाको सङ्ख्या १८.४% रहेको छ । यस परिवारका भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा क्रमशः यसप्रकार देखिन्छ : २१.८% (२००९/११), १९.२६% (२०१८), १७.१६% (२०२८), १२.०६% (२०३८), १६.७६% (२०४८) र १८.४०% (२०५८) । यस परिवारका भाषाहरू मुख्य रूपमा पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा बोलिन्छन् ।

आनेसियाली परिवारका दुई भाषाहरू सन्थाली र खडिया नेपालमा बोलिन्छन् । यस परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा यसप्रकार रहेको छ : ०.२% (२००९/११), ०.३१% (२०१८), ०.२१% (२०२८), ०.१९% (२०३८), ०.१८% (२०४८) र ०.२% (२०५८) । यस परिवारका भाषाहरू भ्रुपा र मोरङ जिल्लाका दक्षिणी भेगमा बोलिन्छन् ।

द्राविडेली परिवारका भाँगाड/धाँगाड र किसान दुई भाषा बोलिन्छन् । यसका वक्ताको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा ०.१० (२०४८) र ०.१० (२०५८) रहेको छ । यस परिवारका भाषाहरू सिराहा, सुनसरी र भ्रुपा जिल्लाहरूमा बोलिन्छन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाका वक्ताहरू पनि देशका सबै भागमा पाइन्छन् । यसका वक्ताहरू बोली भाषाका वक्ताहरूसँगै आफ्नो समूहमा होइन बोली भाषाका वक्ताहरूसँगै मिसिएर रहेका हुन्छन् ।

२.५ नेपालका भाषाहरू र लिपि

नेपालका अधिकांश भाषाहरू कथ्य रूपमै सीमित छन् । ती र लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूमा पनि मौखिक लोकसाहित्यिक सम्पदाको सम्पन्न भण्डार छ । लोककथा, लोकगीत, लोकगाथा, उखान आदि यस्ता सम्पदा हुन् । तिनमा जातीय उत्पत्ति र विकासको कलात्मक प्रस्तुति रहेका मिथकहरू र जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू

भाषावैज्ञानिक र मानवशास्त्रीय अध्ययनका महत्त्वपूर्ण सामग्री हुन् । नेपाली भाषाका लोकगाथाहरू, मैथिली भाषाका सलहेस र किराँती भाषाहरूका मुन्धुम यस्ता सामग्री हुन् । पुस्तौँदेखि मौखिक परम्परामा सँदै आएका यस्ता सामग्री साक्षरतामा वृद्धि, परम्परागत पेसाबाट विस्थापन र भाषाको प्रयोगमा कमीका कारण लोप हुँदै जान थालेका छन् । लोप हुनुअघि नै यिनलाई अभिलेखनका माध्यमबाट सुरक्षित राख्न ढिलो हुन थालेको छ । यसैले तिनको शीघ्र अभिलेखन थालिनु आवश्यक छ ।

नेपालका केही भाषाहरूको भने लेख्य परम्परा रहेको छ । यिनमा केहीको त समृद्ध र लामो परम्परा रहेको छ । यिनमा मुख्य रूपमा नेपाली, मैथिली, तिब्बती/शेर्पा, नेवार, लिम्बू, भोजपुरी, अवधी र लेप्चा पर्दछन् । यी भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । अधिकांश भारोपेली भाषाहरू, जस्तै - नेपाली, मैथिली, हिन्दी, भोजपुरी, अवधी आदि देवनागरी लिपिमा लेखिन्छन् । मैथिली पहिले मिथिलाक्षर वा कैथी लिपिमा लेखिन्थ्यो । बाङ्ला वा बङ्गाली देवनागरीकै फरक शैलीमा लेखिन्छ । तिब्बती भाषा तिब्बती वा साम्बोटा लिपिमा लेखिन्छ । खासगरी लामाहरू यसको प्रयोग गर्दछन् । शेर्पा भाषा पनि यसै लिपिमा लेखिन्छ । नेवार भाषा नेवार लिपिमा लेखिन्छ । यसका रञ्जना, भुजिमोः, पाचुमोः, गोलमोः, लितुमोः, कुँमोः जस्ता भेदहरू छन् । यी कलात्मक भेदहरू हुन् र तिनमा रञ्जना सबभन्दा कलात्मक छ । लिम्बू भाषा सिरिजङ्गा लिपिमा लेखिन्छ । लेप्चा भाषा रोङ लिपिमा लेखिन्छ ।

कतिपय भाषाहरूमा भर्खरै लेख्य परम्परा सुरु भएको छ । ती भाषिक समुदायबाट भाषाको वर्णव्यवस्थासँग मिल्दो र स्वीकार्य हुने गरी लिपिको छनोट र लेख्य प्रणालीको विकास गरिएको छ । ती भाषाहरूमा थारू, तामाङ, मगर, गुरुङ, राजवंसी, वान्तवा, थुलुङ, चाम्लिङ, खालिङ, कुलुङ आदि पर्दछन् । ती भाषाहरूमा देवनागरी लिपिको प्रयोग गरेका छन् तर त्यसलाई भाषाअनुकूल हुने गरी केही परिवर्तन पनि गरिएको छ । गुरुङ भाषाका केही वक्ताहरू भने रोमन लिपिको पक्षमा रहेका छन् । गुरुङ भाषाका केही सामग्री रोमन लिपिमा पनि प्रकाशित छन् । यस भाषाका लागि छुट्टै तमु लिपिको विकास पनि गरिएको छ र कतिपय वक्ताहरू यसको पक्षमा पनि रहेका छन् । मगर भाषाका लागि अक्खा लिपिको विकास गरिएको छ । यी लिपिहरूको प्रयोग सम्बन्धित भाषामा प्रकाशित सामग्रीहरू - पत्रपत्रिका, पुस्तक-पुस्तिका, औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका पाठ्यपुस्तकहरू - मा देख्न सकिन्छ ।

सन्थाली भाषाको भारतमा लामो लेख्य परम्परा रहेको छ भने नेपालमा भर्खरै लेख्न थालिएको छ । यो भारतमा जस्तै यहाँ पनि रोमन लिपिमा लेखिन्छ । उर्दू भाषा अरबी लिपिमा लेखिन्छ ।

२.६ भाषा र जाति

नेपाल बहुभाषिक मात्र होइन बहुजातीय र बहुधार्मिक मुलुक पनि हो । यहाँको बहुभाषिकता बहुजातीयता र बहुधार्मिकतासँग सम्बन्धित छ । यसैले नेपालको भाषिक स्थिति जाति, भाषा र धर्मबीच पारस्परिक अन्तर्क्रियाबाट निर्मित जातीय-धार्मिक-भाषिक त्रिपक्षीय संरचना हो । यस आधारमा नेपालका भाषाहरूलाई तीन किसिमले हेर्न सकिन्छ - एउटा जातिले एउटै भाषा बोल्ने अर्थात् एक जाति एक भाषाको स्थिति, एउटा जातिले एकभन्दा बढी भाषा बोल्ने अर्थात् एक जाति बहुभाषाको स्थिति र एकभन्दा धेरै जातिले एउटै भाषा बोल्ने अर्थात् बहुजाति एक भाषाको स्थिति ।

तामाङ, मगर, गुरुङ, राजवंसी, शेर्पा, चेपाङ, दनुवार, भाँगड/धाँगड, माभी, थामी, धिमाल, दराइ, कुमाल, थकाली, छन्त्याल/छन्तेल, तिब्बती, जिरेल, दुरा, बोटे, राजी, हायु, राउटे, वराम, कुसुन्डा आदि एक जाति एक भाषा भएका उदाहरण हुन् । यिनमा तिब्बती खास धार्मिक समुदायसँग सम्बन्धित छ । यसका वक्ताहरू बौद्ध धर्म मान्दछन् । यस्तै उर्दू र चुरौटी भाषाका वक्ताहरू मुस्लिम हुन् र ती इस्लाम धर्म मान्दछन् ।

राईकिराँती समूहका भाषाहरू एक जाति बहुभाषाका उदाहरण हुन् । राईकिराँती भाषाहरूमा वान्तवा, चाम्लिङ, सुनुवार, कुलुङ, याक्खा, थुलुङ, साङ्पाङ, खालिङ, दुमी, उम्बुले/वाम्बुले, पुमा, नाछिरिङ, बाहिङ, कोयु/कोइ, याम्फु/याम्फे, छिलिङ, लोहोरुङ, मेवाहाङ, तिलुङ, जेरोङ, दुङ्माली, लिङ्खिम, साम, छिन्ताङ आदि छन् ।

बहुजाति एक भाषाका उदाहरण नेपाली र नेवार भाषा हुन् । नेपाली बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, कामी, दमाई आदि जातिको मातृभाषा हो भने सम्पर्क भाषा भएका कारणले यसलाई अन्य कतिपय जातीय समुदायले पनि मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गरेका छन् । नेवार वा नेपाल भाषा पनि थुप्रै जातीय समुदायको मातृभाषा हो ।

तराईमा यसभन्दा भिन्न स्थिति देखिन्छ । त्यहाँका ब्राह्मण, राजपुत, यादव, तेली, कुर्मी, चमार, खतावे आदि जातिका मानिसहरू मैथिली भाषी क्षेत्रमा मैथिली, भोजपुरी भाषी क्षेत्रमा भोजपुरी र अवधी भाषी क्षेत्रमा अवधी भाषा बोल्दछन् । यो एक जाति बहुभाषा र बहुजाति एक भाषाको दोहोरो स्थिति हो ।

एक भाषा एक जाति भएको स्थितिमा जाति र भाषाका वक्ताको सङ्ख्याको तुलना गरेर उक्त भाषाभाषीको मातृभाषा कायमी (Language Retention) थाहा पाउन सकिन्छ । गुरुङ (२००२:७-८) का अनुसार जनगणना २०४८ का तुलनामा जनगणना २०५८ मा धिमाल, राईकिराँत, भोटे शेर्पा र थकाली भाषाहरूबाहेक अरू भाषाहरूको मातृभाषा कायमी दर बढेको छ । राजवंसी र राजी भाषाका वक्ताको सङ्ख्या यी जातिको जनसङ्ख्याभन्दा बढी छ । यस्तै लिम्बू, जिरेल, थामी र मगर भाषाका वक्ताको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढेको छ (हेर्नु : तालिका ५) ।

भाषा-जाति सम्बन्धका यी पक्षहरूले क्षेत्रीय र जातीय भाषाहरूतिर वक्ताहरू आकर्षित भएको स्थितिलाई प्रस्ट्याउँछन् । यसको परिणामस्वरूप नेपाली भाषाका वक्ताको सङ्ख्यामा कमी आएको देखिन्छ ।

तालिका ५ : जनजातिको जनसङ्ख्या र तिनका भाषा

जनजाति	२०४८ (%)	२०५८ (%)	जनजाति	२०४८ (%)	२०५८ (%)
१. राजवंसी	१०४.१	१३५.२	१९. दराइ	६०.०	६८.७
२. राजी	९०.४	१००.६	२०. नेवार	६६.२	६६.३
३. हायु	-	९५.७	२१. दुरा	-	६५.७
४. सतार	-	९४.१	२२. गुरुङ	५०.७	६२.४
५. लिम्बू	६४.०	९२.९	२३. छन्तेल	-	६०.२
६. जिरेल	८६.५	९२.५	२४. दनुवार	४६.७	५९.८
७. तामाङ	८८.८	९२.०	२५. कुसुन्डा	-	५३.०

८. धिमाल	८९.५	८८.६	२६. थकाली	५१.८	४९.६
९. मेचे	-	८७.७	२७. मगर	३२.१	४७.५
१०. थारू	८३.२	८६.८	२८. भ्राँगड	-	३६.३
११. याक्खा	-	८६.१	२९. बोटे	-	३५.४
१२. धामी	७५.४	८२.६	३०. सुनुवार	-	२७.९
१३. ब्याँसी	-	८२.४	३१. पहरी	-	२६.०
१४. राउटे	-	७८.७	३२. माभी	२०.६	२३.६
१५. राईकिराँत	८३.६	७८.३	३३. भुजेल	-	९.१
१६. भोटे शेर्पा	९९.१	७.६	३४. कुमाल	१.८	६.६
१७. लेप्चा	-	७७.२	३५. बराम	-	४.५
१८. चेपाङ	६८.५	७०.५			

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना (२०४८-२०५८) र गुरुङ (२००२:८)

३. दोस्रो भाषाहरू

नेपालमा तीन किसिमको भाषिक स्थिति देखिन्छ - एकभाषिकता, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता । यी तीन अवस्थामध्ये एकभाषिकताको स्थितिबारे (२००९/११) कै जनगणनादेखि जानकारी पाइन्छ । यो मातृभाषाको मात्रै प्रयोग गर्ने स्थिति हो । २०५८ को जनगणनामा भने दोस्रो भाषाको समेत उल्लेख गरिएको छ । मातृभाषाबाहेक अर्को एउटा भाषाको समेत प्रयोग द्विभाषिकताको स्थिति हो ।

एकभाषीहरूमा नेपालीका वक्ताहरू सबभन्दा बढी रहेका छन् । नेपाली मातृभाषा र सम्पर्क भाषा पनि भएकाले नेपालीका वक्ताहरूलाई अर्को भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था कमै आइपुग्छ । यसैले एकभाषीहरूमा नेपालीका मातृभाषी वक्ताहरूको सङ्ख्या बढी रहेको हो । नेपालीका मातृभाषी वक्ताबाहेक कतिपय जनजाति समूहका मानिसहरू र तराईका मानिसहरू पनि आफ्नो मातृभाषा मात्र बोल्न सक्छन् । यस्ता व्यक्तिहरूमा पाको उमेरका, निरक्षर तथा अर्को भाषिक समुदायसँग कमै मात्र सम्पर्कमा आउनुपर्ने दुर्गम ठाउँका मानिसहरू पर्दछन् ।

अन्य र उल्लेख नभएकालाई छाडेर दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू २०५८ को जनगणनामा बाह्रवटा देखिएका छन् । ती नेपाली (५७२२१५१), मैथिली (११५८७७), भोजपुरी (६४७२४), थारू (६४७२४), तामाङ (४६०७८), नेवार (३४४३१), मगर (४९३७८), अवधी (२३५७७), बान्तवा (७१७१३), गुरुङ (२९६५५), लिम्बू (३५२७२) र बज्जिका (७६१२) हुन् ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपालीको प्रयोग गर्ने अधिकांश व्यक्तिहरू भोटबर्मेली भाषाका वक्ताहरू छन् । यी भाषाभाषीहरूका लागि नेपालीले सम्पर्क भाषाको काम गर्छ । भारोपेली परिवारका भाषाहरूका पनि केही वक्ताहरू नेपालीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन् । यी नेपाली भाषाभाषीको निकट सम्पर्कमा रहेका भाषाका वक्ताहरू हुन् । यस्ता भाषाका धेरैजसो वक्ताहरू द्विभाषी छन् । सम्पर्कका लागि बाहेक नेपालीको प्रयोग शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यमका रूपमा पनि हुन्छ ।

दोस्रो भाषाको छनौट भाषापरिवारका आधारमा हुँदैन बरु सम्पर्क र अन्तरभाषिक सञ्चारको आवश्यकताका कारणबाट हुन्छ । त्यसैले कुनै भाषापरिवारको वक्ताले त्यसै परिवारभित्रको भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा छनौट गर्नुपर्छ भन्ने छैन । उसले अर्को परिवारको भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्न सक्छ । दोस्रो भाषाको प्रयोग बढ्दै जाँदा मातृभाषाबाट वक्ताको दोस्रो भाषातिर प्रसरण (Shift) हुने अवस्था पनि रहन्छ र यो भाषालोप (Language Loss) को कारण बन्न पुग्छ । २०५८ को जनगणनाबाट भने यसबारे कुनै तथ्य प्राप्त हुँदैन । यसैगरी दोस्रो भाषामा निपुणता कति छ भन्ने कुरा पनि यस जनगणनाको तथ्याङ्कबाट थाहा पाउन सकिँदैन । यस्ता तथ्यबारे थाहा पाउन समाजभाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

दोस्रो भाषाका रूपमा हिन्दीको प्रयोग नेपालको तराईमा खासगरी शिक्षित समुदायमा निकै बढी देखिन्छ । तर जनगणना २०५८ मा यसबारे केही उल्लेख छैन ।

बहुभाषिकता दुईभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोग हो । यो नेपालमा द्विभाषिकता जति बढी देखिँदैन तैपनि बहुभाषिक स्थिति विद्यमान छ । बहुभाषिकताबारे जनगणना २०५८ मा कुनै कुरा उल्लेख छैन । नेपालमा आफ्नो मातृभाषा र छिमेकको अर्को भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गरिसकेपछि अझ व्यापक सम्पर्कका लागि नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजीजस्ता सम्पर्क भाषाहरू पनि प्रयोग गरिन्छ । बहुभाषिकताको विकास हुनका कारणहरूमा मुख्य रूपमा शिक्षा, विद्युतीय सञ्चार माध्यम र वैदेशिक रोजगारीमा वृद्धिलाई लिन सकिन्छ ।

नेपालमा अधिकांश भिन्न भाषाभाषी व्यक्तिहरू निकट सम्पर्कमा पाइन्छन् । यसबाट पारस्परिक प्रभाव र भाषिक आगमनका कारण भाषिक सम्मिलनको स्थिति देखिन्छ । यस्तो स्थितिबाट नेपालमा भोटवर्मेली भाषाहरूको भारोपेलीकरण र भारोपेली भाषाहरूको भोटवर्मेलीकरण बढ्दो छ । भाषिक सम्मिलन र विविधताको पनि गहन अध्ययन हुनु आवश्यक छ ।

बोधगम्यता नेपालको भाषिक स्थितिमा रोचक देखिन्छ । खासगरी तराईमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरू - राजवंशी, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू आदि - बीच परस्पर बोधगम्यता देखिन्छ यसबाट एउटा भाषा कहाँसम्म बोलिन्छ र अर्को भाषा कहाँबाट सुरु हुन्छ भन्नु गाह्रो हुन्छ । तर दूरी बढ्दै जाँदा बोधगम्यता घट्दै र दूरी घट्दै जाँदा बोधगम्यता बढ्दै जाने स्थिति देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा त्यहाँ सम्पर्क-भाषाका रूपमा हिन्दीको प्रयोग हुन्छ ।

पहाडी र हिमाली भागमा पनि नेपालीका विभिन्न भाषिकाहरूका बीचमा अबाधित बोधगम्यता देखिन्छ । भोटवर्मेली भाषाका वक्ताहरू तिनका मातृभाषाका माध्यमले अर्को भाषाभाषीसँग सम्पर्क गर्न नसकेका अवस्थामा नेपालीलाई सम्पर्क-भाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन् ।

नेपालका विभिन्न जनगणनाहरूलाई तुलना गर्ने हो भने भाषा प्रसरण (Language Shift) र भाषा निर्वाह (Language Maintenance) को परस्पर विरोधाभासपूर्ण स्थिति देखिन्छ । भाषा प्रसरण भनेको आफ्नो मातृभाषा छोडेर अर्को भाषालाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थाल्नु हो । नेपालीका वक्ताहरू बढेको र अन्य भाषाका वक्ताहरू घटेको देखिने तथ्याङ्कहरूबाट यस स्थितिको पुष्टि हुन्छ । खास गरी २००९/११ देखि २०३८ सम्मका जनगणनामा यो स्थिति देखिन्छ । पञ्चायतकालको 'एक राष्ट्र-एक भाषा' नीति, नेपालीको शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यमका रूपमा प्रयोग, राष्ट्रमा देखिएको

आन्तरिक बसाइँसराइ तथा यातायात र सञ्चार सुविधामा भएको वृद्धि र नेपाली रोजगारीका अवसर र व्यापक सम्पर्कका लागि अवश्यक पर्ने भाषा हुनु यसका कारणका रूपमा देखिन्छन् ।

२०४८ र २०५८ का जनगणनाहरूमा भने यसभन्दा फरक स्थिति देखिन्छ । यी दुई जनगणनामा नेपालीको प्रयोगमा कमी र अरू भाषाहरूको प्रयोगमा वृद्धि देखिएको छ । यो मातृभाषा निर्वाहको स्थिति हो । वक्ताहरू मातृभाषाप्रति बफादार भई मातृभाषाको प्रयोग बढी गर्न थाल्नु यो अवस्था हो । यसले मातृभाषाको संरक्षण र वृद्धिका माध्यमबाट द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको स्थितिमा पनि भाषिक विविधतालाई कायमै राख्ने काम गर्छ । यी जनगणनामा मातृभाषा निर्वाहको कारण प्रजातन्त्रको पुनःप्राप्तपछि भाषासम्बन्धी नयाँ संवैधानिक व्यवस्था र विभिन्न भाषिक समुदायमा सामाजिक र सांस्कृतिक जागरण देखिनु हो ।

४. अन्य भाषाहरू

जनगणना २०५८ मा केही विदेशी भाषाहरू पनि मातृभाषाका रूपमा देखिएका छन् । ती भाषाहरूलाई तालिका ६ मा देखाइएको छ । ती भाषाहरूमध्ये चिनियाँ भाषाका ११०१ वक्ता देखिएका छन् । तिनमा अधिकांश काठमाडौँ उपत्यकामा रहेको हुँदा ती व्यापारिक समुदायका हुन सक्ने देखिन्छ । नेपालको चिनसँगको व्यापार सम्बन्धलाई हेर्दा यो स्वाभाविक पनि देखिन्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषा नेपालका सन्दर्भमा विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मै शिक्षाको अनिवार्य विषय र निजी विद्यालय तथा उच्च मा. वि. तथा विश्वविद्यालय तहमा माध्यमका रूपमा समेत रहेको छ । समाजमा यसले प्रतिष्ठा प्राप्त गरेको छ । विश्वव्यापीकरणको यस समयमा विज्ञान, प्रविधि र व्यापारको माध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा यसको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । नेपालमा अङ्ग्रेजीका १०३७ जना मातृभाषी वक्ता देखिएका छन् ।

जोङ्खा भुटानको राष्ट्रभाषा हो । यसका १० जना वक्ता देखिएका छन् । यीवाहेक अरू सबै भाषा भारतमा बोलिने भाषा हुन् । भाषापरिवारका दृष्टिले यी भाषाहरू कि भारोपेली कि चिन-तिब्बती परिवारका छन् ।

तालिका ६ : जनगणना २०५८ मा विदेशी भाषाहरू

भाषा	वक्ता
चिनियाँ	११०१
अङ्ग्रेजी	१०३७
उडिया	१५९
सिन्धी	७२
हरियान्ची	३३
मगही	३०
कुरमाली	१३
जोङ्खा	९

कुकी	९
मिजो	८
नागामी	६
आसामी	३
सधानी	२

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना (२०५८)

जनगणना २०५८ मा संस्कृत भाषाका ८२३ मातृभाषी वक्ता देखिएका छन् । संस्कृत भारतीय उपमहाद्वीपकै अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शास्त्रीय भाषाका रूपमा रहेको र आधुनिक आर्यभाषाहरूको मातृभाषा हो । यो भाषा बोलचालबाट भने धेरै पहिले नै हटिसकेको हो र यसै अर्थमा यो 'मृतभाषा' हो । तर, यसको प्रयोग धर्म, शास्त्रीय अध्ययन-अध्यापन र प्राज्ञिक अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा भने निरन्तर रहेको छ । नेपालमा यस भाषामा रेडियो र टेलिभिजनबाट समाचार र अन्य कार्यक्रमहरूसमेत प्रसारित हुन्छन् । मातृभाषाकै रूपमा यो देखिनु चाहिँ संस्कृत विद्वान्हरूको यस भाषालाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने चाहना हो भन्ने देखिन्छ ।

५. भाषाप्रयोग, नीति र लोपोन्मुखता

नेपालका सबै भाषाको प्रयोगक्षेत्रबारे विस्तृत अध्ययनका अभावमा निश्चित हुन सकिँदैन । तर, केही अध्ययनहरूलाई आधार मानेर सामान्यीकृत रूपमा यसबारे भन्न सकिन्छ । हरेक भाषिक समुदायमा मातृभाषा परिवारभित्र र त्यस भाषिक समुदायका सदस्यहरूबीच प्रयोग हुन्छ । जब एउटा मातृभाषाको वक्ताले अर्को मातृभाषाको वक्तासँग अन्तर्क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ त्यसवेला सम्पर्क भाषाको प्रयोग हुन्छ । यस्तो सम्पर्कभाषाका रूपमा राष्ट्रिय स्तरमा नेपालीको र क्षेत्रीय स्तरमा - खासगरी तराईमा - हिन्दीको प्रयोग हुन्छ भने स्थानीय तहमा अन्य भाषाको पनि प्रयोग हुन्छ । नेपाली सबैभन्दा ठूलो सङ्ख्या (४८.६९) का नेपालीको मातृभाषा र शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यम भएकाले यसको प्रभावमा अन्य मातृभाषीहरूको नयाँ पुस्ताले आफ्नो मातृभाषा छाडेर नेपालीको प्रयोग गर्न थालेको स्थिति देखिन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपालीलाई राष्ट्रभाषा र नेपालका अन्य भाषालाई राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता दिएको छ (धारा ६) । यसै संविधानले नेपालीलाई सरकारी कामकाजको भाषा मानेको छ । साथै, राष्ट्रिय भाषाहरूको संरक्षण र विकासका लागि मातृभाषाको प्रयोग गर्न र प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन पाउने व्यवस्थासमेत गरेको छ । नेपालको भाषिक विविधतालाई संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरिएको यो पहिलोपटक हो ।

संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार राष्ट्रिय भाषाहरूको संरक्षण र विकासका लागि सरकारी र गैरसरकारी दुवै क्षेत्रबाट प्रयासहरू भएका छन् । २०५० मा नेपाल सरकारबाट भाषानीतिबारे सुभाउ दिन एउटा आयोग गठन गरिएको थियो । उक्त आयोगले दिएका सबै सुभाउहरू कार्यान्वयन नगरिए पनि कतिपय सुभाउहरू भने कार्यान्वयन भएका छन् - खासगरी राष्ट्रिय भाषाहरूको प्रयोग शिक्षा र सञ्चारका क्षेत्रमा

गर्ने सन्दर्भमा । यसका साथै सम्बन्धित भाषिक समुदायहरूमा देखिएको जागरणले समेत भाषाहरूको संरक्षण र विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न र यसै सन्दर्भमा १८ भाषामा रेडियो नेपालबाट समाचार प्रसारण सुरु भयो । ती भाषाहरूमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, संस्कृत, मैथिली, भोजपुरी, पूर्वी थारू, पश्चिमी थारू, तामाङ, नेवार, मगर, खामपालभाषा, मगर, अवधी, बान्तवा, लिम्बू, शेर्पा, गुरुङ, उर्दू र हिन्दी पर्दछन् । यसैगरी लिम्बू, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तामाङ, नेवार, मगर, अवधी, बान्तवा, शेर्पा, गुरुङ, चामलिङ गरी १२ भाषामा प्राथमिक तहमा र केहीका लागि माध्यमिक तहसम्म विषयका रूपमा पढाउन पाठ्यपुस्तक तयार गरियो ।

थुप्रै भाषिक समुदायहरूले आफ्नो भाषामा लेखन प्रणाली, व्याकरण र शब्दकोष तथा पाठ्यसामग्रीको विकासका लागि निरन्तर प्रयास गरिरहेका छन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागले भाषा विशेषज्ञहरूको उत्पादनको काम गरिरहेको छ । यसले नेपालका भाषाहरूको विश्वकोष (Encyclopedia of Nepal's Languages) बनाउने योजना अघि सारेको छ । यो नेपालका भाषाहरूको व्यवस्थित अभिलेखन र अध्ययनको एउटा महत्वपूर्ण पाइलो हो । यसमा आदिवासी जनजाति विकास राष्ट्रिय प्रतिष्ठान पनि लागिपरेको छ । कुसुन्डालगायत अन्य लोपोन्मुख भाषाहरूको अभिलेखीकरण तथा शब्दकोश निर्माणमा प्रतिष्ठानको आर्थिक सहयोगमा भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग जुटेको छ ।

नेपालको द्वि/बहुभाषिक स्थितिको परिणामका रूपमा भाषा लोपोन्मुखताको स्थिति देखिएको छ । सीमित वक्ता भएका भाषाका वक्ताहरूमा नेपालीको मनःसामाजिक दबावका कारण आफ्नो मातृभाषा छोडेर नेपालीको प्रयोग बढाउने प्रवृत्ति देखिएको छ । नेपालका केही अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् । ती कुमाल, माझी, बोटेजस्ता भारोपेली परिवारका भाषाहरू र बराम, दुरा, पहरी, राउटे, राजी, हायु, मेवाहाङ, कोयु, तिलुङजस्ता भोटवर्मेली भाषाहरू छन् (तोवा र राई, २००२) । कुसुन्डा भाषाका ८७ जना वक्ता देखिएका छन् जुन पहिले मृतभाषा मानिएको थियो ।

भाषालोप र लोपोन्मुखताका विविध कारणहरू छन् । तिनमा मुख्य वक्ताको सङ्ख्या कम हुनु, कमजोर आर्थिक अवस्था, नयाँ पुस्तामा भाषाको हस्तान्तरण नहुनु, सहरी क्षेत्रतिर बसाइँ सर्नु र रोजगारीको खोजीमा वा शिक्षाका लागि विदेसिनु, सरकारी मान्यता र प्रेरणा नपाउनु, शिक्षा, प्रशासन, सञ्चारजस्ता क्षेत्रमा प्रयोग नहुनु र सबैभन्दा मुख्य चाहिँ भाषिक समुदायमा चेतना नहुनु रहेका छन् । यस्तो अवस्थामा लोपोन्मुख भाषाहरूको अभिलेखनका लागि भाषिक समुदाय, भाषाविद् र सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट समन्वयात्मक ढङ्गले प्रयास हुनु आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा आदिवासी जनजाति विकास राष्ट्रिय विकास प्रतिष्ठानको प्रयास अत्यन्त सराहनीय देखिन्छ ।

६. निष्कर्ष

जनगणना २०५८ मा नेपालका १२ मातृभाषाहरूको उल्लेख भएको छ । यसबाट मातृभाषाहरूको पहिचानमा वृद्धि भएको छ । तर अझै कतिपय समस्याहरू बाँकी नै छन् जसबाट नेपालको भाषिक स्थितिको ठीक जानकारीमा बाधा पुगेको छ । ती यसप्रकार छन् -

- अझै पर्याप्त जानकारीको अभावमा १,६८,३४० वक्ताहरूले बोल्ने भाषा अज्ञात शीर्षकभित्र राखिएको छ । यी भाषाहरूको पहिचानका लागि आवश्यक स्थलगत अध्ययन हुनु जरुरी छ ।
- आठपरे, बेलहारे, खामजस्ता पहिले नै पहिचान भइसकेका र अभिलेखनसमेत भइसकेका भाषाहरू २०५८ को जनगणनामा समावेश छैनन् ।
- भाषा र भाषिकाबारे अझै अस्पष्टता बाँकी छ । त्यसैले तिनको निर्धारणका लागि समाज-भाषावैज्ञानिक अध्ययन हुनु जरुरी छ ।
- विभिन्न जनगणनाहरूमा प्रस्तुत भाषिक तथ्याङ्क तुलना गर्न मिल्ने किसिमको छैन ।

भाषिक पहिचानसम्बन्धी यस्ता समस्याहरू जनगणनालाई भाषिक सर्वेक्षणसँग समन्वयात्मक ढङ्गले सञ्चालन गरेर भाषा र भाषिकाहरूको भाषावैज्ञानिक र समाज-भाषावैज्ञानिक अध्ययन नगरीकन समाधान गर्न सकिदैन ।

मातृभाषाका साथै दोस्रो भाषाबारे पनि जनगणना २०५८ मा जानकारी प्राप्त भएको छ । यसबाट मुलुकको द्विभाषिकताबारे धेरै हदसम्म स्पष्ट हुन सकिएको छ तर दोस्रो भाषामा कुन हदसम्म वक्ता निपुण छ भन्ने कुरा यसबाट जानकारी हुँदैन । साथै, बहुभाषिकताको स्थितिबारे पनि यो जनगणना मौन छ ।

नेपालका भाषाहरूको नामकरण मुख्य रूपले स्थाननाम र जातिनामका आधारमा भएको देखिन्छ । भारोपेली परिवारका भाषाहरू मूलतः स्थाननामका आधारमा नामकरण गरिएका छन् भने भोटवर्मेली भाषाहरू मूलतः जातिनामका आधारमा नामकरण गरिएका छन् ।

कुसुन्डा, नेपाली साङ्केतिक भाषा र केही अज्ञात भाषाहरूलाई छाडेर नेपालका भाषाहरू चार भाषापरिवारसँग सम्बन्धित छन् । ती भारोपेली, चिन-तिब्बती, आग्नेसियाली र द्राविडेली परिवार हुन् । तर कतिपय भाषाहरूको थप अध्ययनविना उपवर्गीकरण गर्न कठिन छ ।

नेपालमा केही लेख्य परम्परा समृद्ध भएका भाषाहरू छन् भने केही भर्खर लेख्न थालिएका र अधिकांश अभिलेखन हुन बाँकी रहेका भाषाहरू छन् । लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूका लागि देवनागरी, नेवार, रोमन, तिब्बती, अक्खा, सिरिजङ्गा, रोड र अरबी लिपिको प्रयोग पाइन्छ ।

अल्पसङ्ख्यक समुदायले बोल्ने थुप्रै भाषाहरूमा साहित्यिक परम्परा छैन । ती लोप भए भने तिनको कुनै परिचय बाँकी रहने छैन । द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको कारणले यस्ता भाषाहरूको प्रयोग कम हुँदै जाने खतरा बढेको देखिन्छ । २०५८ को जनगणनाले भने यस्ता भाषाहरूको कायमी दर बढेको सकारात्मक सङ्केत देखाएको छ । अत्यन्त कम वक्ता रहेका कतिपय भाषाहरू भने लोपोन्मुख स्थितिमा रहेका छन् । तिनको संरक्षण र विकासका लागि अभिलेखन र प्रयोगक्षेत्रको विस्तारमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

- उपर्युक्त स्थितिलाई हेर्दा केही कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । ती यसप्रकार छन् -
- गणकहरूलाई नेपालका भाषाहरूबारे अभिमुखीकरण गराई भाषाहरूको सूचीसमेत उपलब्ध गराएर भाषा सङ्ख्याबारेको अस्पष्टता हटाउन सकिन्छ ।
- भाषा र भाषिकाको विवादलाई हटाउन र तिनको स्पष्ट पहिचान गर्न भाषिक सर्वेक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

- मातृभाषा र दोस्रो भाषाबाहेकका वक्ताले जानेका अन्य भाषाबारे पनि जानकारी प्राप्त हुनु आवश्यक छ ।
- पारिवारिक सम्बन्धबारे अझ स्पष्ट हुन पर्याप्त भाषिक अध्ययन हुनु जरुरी छ ।
- लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूमा लेख्य प्रणालीको विकास गर्नु आवश्यक छ ।
- भाषाको संरक्षणका लागि तिनको प्रयोगक्षेत्र बढाउनु आवश्यक छ ।

सन्दर्भसूची

- गुरुङ, हर्क (२००२) *जनगणना-२००१ अनुसार जातीय तथ्याङ्क : प्रारम्भिक लेखाजोखा*, काठमाडौं : धर्मोदय सभा ।
- दाहाल, बल्लभमणि र भीमनारायण रेग्मी (२०५८) 'राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयात्रा एवं विकासका अपेक्षाहरू', कार्यपत्र, प्रज्ञा वर्ष ३२, पूर्णाङ्क ९५, कार्तिक-चैत्र, पृ. ९-३४ ।
- नेम्बाङ, तिलविक्रम (२००२) *लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७*, काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- न्यौपाने, टंकप्रसाद (२००३) 'आठपरेको व्याकरण', पिएच्. डि. शोधपत्र, त्रि. वि. ।
- 'राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाउ आयोगको प्रतिवेदन (२०५४)', काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- 'राष्ट्रिय भाषामा शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४)', काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय ।
- रेग्मी, दिनेशचन्द्र, *पुरालेखन र अभिलेख*, काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल, २०६० ।
- Bickel, B. (1996) *Aspect, Mood, and Time in Belhare: Studies in Semantic-Pragmatic Interface of a Himalayan Language*. Zurich: ASAS.
- Bradley, David. (2002) *The Subgrouping of Medieval Tibeto-Burman Languages*. '73-112'. Laiden: Beill.
- Breton, R. (1997). *Atlas of the Languages and Ethnic Communities of South Asia*. New Delhi: Sage Publications.
- Caughley, Ross. *Dictionary of Chepang: a Tibeto-Burman Language of Nepal*. Canberra: Pacific Linguistics.
- Central Bureau of Statistics. *Guidelines*.
- Central Bureau of Statistics. (1911) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (1952/54) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (1961) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (1971) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (1981) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.

- Central Bureau of Statistics. (1991) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (2001) *Population Census*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- Eastman, C. M. (1983) *Language Planning*. Chandler and Sharp Publishers, Inc., San Francisco.
- Ebert, K. H. (1995) *The Structure of Kiranti Languages*. Zurich: ASAS.
- Ebert, K. H. (1997) *A Grammar of Athpare*. Munich: Lincom Europa.
- Education for All* (2003) Kathmandu: UNESCO Commission for Nepal.
- Glover, W. W. and R. B. Gurung. (2003) *Gurung-Nepali-English Dictionary*. Tamu Bauddha Sewa Samiti.
- Gordon, K. H. (1996) *Phonology of Dhangar Kurus*. Kathmandu: SIL and CNAS, T. U.
- Grimes, B. F. (2000) *Ethnologue: Languages of the World*, Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics, Inc.
- Hanßon, Gerd (1991) *The Rai of Eastern Nepal: Ethnic and Linguistic Grouping: Findings of the Linguistic Survey of Nepal*. In Winter, Werner ed. Kathmandu: CNAS.
- Krauss, Michael (2001) 'Mass Language Extinction and Documentation: The Race against Time', in Sakiyama, Osamu ed. *Endangered Languages of the Pacific Rim: Lectures on Endangered Languages: 2*, From Kyoto Conference 2000. Kyoto: ELPR. pp19-39.
- Malla, K. P. (1989) 'Language and Society in Nepal'. In Malla, ed. *Nepalese Perspectives on Continuity and Change*. Kathmandu: CNAS, T. U.
- Marrison, G. E. (1967) 'The Classification of the Naga Languages of north-east India', Doctoral Dissertation, University of London (SOAS).
- Matisoff, J. A. (1996) *Languages and Dialects of Tibeto-Burman*. Berkeley: STEDT Project, University of California.,
- Nigam, R. C. (1972) *Language Handbook on Mother Tongues in Census*, Census Centenary Monograph no 10.
- Toba, S. (1992) *Language Issues in Nepal*. Kathmandu: Samdan Books and Stationers.
- Toba, S., Ingrid Toba and Novel K. Rai (2002) *Unesco Language Survey Report Nepal*. Kathmandu: UNESCO/Nepal.
- Varenkamp, Bryan (1996) *Tamang Tam : a Sociolinguistic Study of Eastern Tamang Dialects*. Kathmandu: CNAS.
- Watters, D. E. (2002). *Kham*, London: Cambridge University Press.
- Yadava, Y. P. (2002) 'A Sketch Grammar of Dhangar/Jhangar' (MS). Kathmandu: National Council of Indigenous Peoples/ Nationalities.
- Yadava, Y. P. (2003) 'Language'. *Population Monograph of Nepal*, vol. 1. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Yadava, Y. P. and W. W. Glover (1998) *Topics in Nepalese Linguistics*. Kathmandu: Royal Nepal Academy.